

Munich Personal RePEc Archive

A creative distruction. From the fall of the Mycenaean world to the rise of the Greek city-states

Economou, Emmanouel/Marios/Lazaros

University of Thessaly, Department of Economics

15 May 2019

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/108624/>
MPRA Paper No. 108624, posted 30 Jul 2021 10:04 UTC

Μια δημιουργική καταστροφή. Από την πτώση του μυκηναϊκού κόσμου στην άνοδο των πόλεων-κρατών *

Εμμανουήλ Μάριος Οικονόμου **

Εισαγωγή

Ο Joseph Schumpeter εισήγαγε στη σύγχρονη οικονομία και την πολιτική επιστήμη την έννοια της δημιουργικής καταστροφής, δηλαδή πως η καταστροφή παλαιών οικονομικών δομών ή επιχειρήσεων απελευθερώνει το πεδίο, δυνάμεις και πόρους, ώστε να δημιουργηθούν νέες οικονομικές δομές και να αναδειχθούν νέες επιχειρήσεις. Σε ένα γενικότερο ακόμα επίπεδο, η κατάρρευση ή καταστροφή πολιτικών συστημάτων, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία νέων.

Στην ελληνική ιστορία, η πρώτη τέτοια περίπτωση ήταν η πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού, που την ακολούθησε η περίοδος των “Σκοτεινών Χρόνων”, περίπου από το 1100 π.Χ. μέχρι τα μέσα του 8^{ου} αιώνα, η οποία ακολουθήθηκε από την Αρχαϊκή εποχή (750-500 π.Χ.). Ήταν πραγματικά μια “σκοτεινή” περίοδος, γιατί από αυτή απουσιάζουν γραπτά κείμενα, σαν να είχε χαθεί η ανακάλυψη της γραφής.

Το παλιό μυκηναϊκό αλφάβητο, όπως το γνωρίζουμε πχ., από τις επιγραφές της Πύλου, παύει να χρησιμοποιείται και θα αντικατασταθεί από το φοινικικό-ελληνικό τον 8^ο αιώνα. Η αρχαιολογική έρευνα τεκμηριώνει για την ίδια περίοδο πτώση του πληθυσμού, από 600.000 της μυκηναϊκής εποχής σε 350.000 στο κατώτερο σημείο, γύρω στο 1000 π.Χ., πριν την σταδιακή ανάκαμψη¹. Το ίδιο ισχύει και για το επίπεδο διαβίωσης, όπως μετριέται πχ., από το μέγεθος των οικιών.

Ο μυκηναϊκός πολιτισμός χαρακτηριζόταν από μία συγκεντρωτική, σχετικά απολυταρχική εξουσία γύρω από την έδρα του μονάρχη -“άνακτα” κάθε πόλης -

* Διδάκτωρ και Διδάσκων Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

** Για την ανάλυση εδώ, δείτε γενικότερα:

- Κυριαζής, Ν. & Οικονόμου, Ε.Μ.Α. (2015), *Δημοκρατία και Οικονομία. Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από την γέννησή της μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Ενάλιος.
- Οικονόμου, Ε.Μ.Α. (2018), *Οικονομία, πόλεμος και θεσμοί: Η αρχαία Αθήνα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Περίοδο (750-323 π.Χ.)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος

¹ Σύμφωνα με εκτιμήσεις που αναφέρονται στο έργο του J. Ober *The rise and the fall of Classical Greece*. Princeton: Princeton UP, σελ. 72-76.

κράτους και το παλάτι του, όπως εκείνα που σώζονται στις Μυκήνες, Πύλο, Τίρυνθα, Μιδέα, Γλα, Ιωλκό, Σπάρτη, Ιθάκη κ.λπ. Υπήρχε ένα καθεστώς ιδιοκτησίας γης και κοπαδιών που αφορούσε ιερά ή ιδιώτες, όμως το μεγάλο τμήμα γης, κοπαδιών και βιοτεχνικής παραγωγής ανήκε στο παλάτι. Έτσι, έχουν αποκαλέσει αυτή τη μορφή παραγωγής “οικονομία των παλατιών”².

Αποψη του τείχους των Μυκηνών. Στο βάθος η πύλη των Λεόντων. Προσωπικό αρχείο

Η οργάνωση ήταν “γραφειοκρατική” μια και ειδικοί “γραφείς” (με τη σημερινή έννοια θα τους αποκαλούσαμε “δημοσίους υπαλλήλους”) κατέγραφαν σε “καταλόγους”, όλη τη δραστηριότητα των παλατιών, όπως μαρτυρούν οι πίνακες (πλάκες) που έχουν βρεθεί στα ερείπια του παλατιού της Πύλου. Στα εργαστήρια του παλατιού παράγονταν ένα μεγάλο μέρος των αναγκαίων αγαθών, όπως μετάλλια σκευή, όπλα, αγγεία, πιθανόν έργα τέχνης όπως αγάλματα, υφαντά, υποδήματα κλπ. Τα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν τις δραστηριότητες των παλατιών. Ένα πολύ βασικό θέμα είναι η άμυνα (ή συχνά, επίθεση) των μυκηναϊκών βασιλείων: με

² Στους κατοπινούς ομηρικούς ή γεωμετρικούς χρόνους το “βασιλεύς” σήμαινε τον αριστοκράτη - ευγενή, σε αντίθεση με το “άναξ” που σήμαινε τη σημερινή έννοια του βασιλέως.

τη σημερινή ορολογία, ποιοί αναλάμβαναν να παρέχουν το δημόσιο αγαθό άμυνα και ασφάλεια.

Στα μυκηναϊκά βασίλεια, το έκανε πρώτα ο άναξ με τους ευγενείς - αριστοκράτες του βασιλείου, και σε πολύ μικρότερο βαθμό και με μικρότερη αποτελεσματικότητα οι απλοί κάτοικοι (ακόμα δεν μπορούμε να τους ονομάσουμε “πολίτες”). Αυτό που ξεχώριζε τον άνακτα και τους ευγενείς από τον κοινό λαό, ήταν το πως πολεμούσαν. Έχει διασωθεί μία πλήρης μυκηναϊκή πανοπλία, από τάφο στο Δενδρί της Αργολίδας καθώς και κάποιες αναπαραστάσεις σε αγγεία. Η πανοπλία του Δενδρί είναι φτιαγμένη από μπρούντζο, σε διαδοχικές κυλινδρικές πλάκες, που καλύπτουν ολόκληρο το σώμα, τα πόδια, τα χέρια, και συμπληρώνονται από κράνος, μερικές φορές από δόντια αγριόχοιρου. Η πανοπλία στο Δενδρί θυμίζει πολύ τις πανοπλίες των φοβερών κατάφρακτων ιππέων του Βυζαντίου τον 11^ο αιώνα και των μεσαιωνικών ιπποτών της Δύσης (από τον 13^ο αιώνα).

Η πανοπλία στο Δενδρί, μοναδική του είδους της στην Ευρώπη, πιθανώς και στον κόσμο, εκτίθεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ναυπλίου

Τα επιθετικά όπλα των Μυκηναίων ευγενών ήταν το δόρυ και ακόντια και μακριά σπαθιά με λάμα μέχρι ενός μέτρου, όπως διαπιστώνουμε από τα σπαθιά που έχουν διασωθεί σε μυκηναϊκούς τάφους, που είναι πάλι πιο κοντά στα μεσαιωνικά σπαθιά ιπποτών παρά στα βραχέα ξίφη των οπλιτών. Οι πανοπλίες έδιναν ένα πολύ καλό βαθμό προστασίας στους κατόχους τους. Ουσιαστικά ήταν άτρωτοι στα τηλέμαχα όπλα της εποχής όπως, βέλη, ακόντια, πέτρες από σφενδόνες. Οι μόνοι που μπορούσαν να τους αντιμετωπίσουν σε όρους ισότητας ήταν άλλοι παρόμοια οπλισμένοι ευγενείς. Πιστεύουμε πως μύθοι για άτρωτους πολεμιστές, όπως ο Αχιλλέας, έχουν εμπνευστεί από την πραγματικότητα των μυκηναϊκών πανοπλιών.

Πιθανόν να χρησιμοποιούσαν και ασπίδες, όπως αυτές που περιγράφονται στον Όμηρο, από πολλαπλές επιστρώσεις δέρματος βοδιού, αν και πιστεύουμε πως σε πολλές περιπτώσεις, η προστασία των πανοπλιών ήταν τόσο αποτελεσματική ώστε η ασπίδα να είναι περιττή, όπως είχε γίνει περιττή και για τους μεσαιωνικούς ιππότες του 15^{ου} αιώνα. Ο οπλισμός των Μυκηναίων αριστοκρατών τους έκανε ιδανικούς για κρούση, μάχη εκ του συστάδην, όπου ο αγώνας κρινόταν από το δόρυ και το σπαθί. Εδώ αρχίζει η ελληνική παράδοση του βαριά οπλισμένου πεζού που βασίζεται σε αγγέμαχα όπλα και όχι σε τηλέμαχα, όπως οι περισσότεροι στρατοί της Ασίας, χωρίς να παραβλέπουμε πως ορισμένα ασιατικά βασίλεια, όπως οι Χετταίοι και οι Ασσύριοι διέθεταν και βαρύ πεζικό.

Επειδή οι πανοπλίες ήταν βαριές για να μην καταπονούνται οι μαχητές που τις έφεραν, μεταφέρονταν στο πεδίο της μάχης με άρματα. Φαίνεται όμως πως τα άρματα χρησιμοποιούνταν περισσότερο ως οχήματα μεταφοράς, και λιγότερο ως οχήματα μάχης, σε αντίθεση π.χ. με τους Αιγύπτιους και τους Χετταίους. Οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν τα ελαφρά και ευέλικτα άρματά τους ως “πλατφόρμες πυροβολικού”. Ο συνεπιβάτης του άρματος, όπως βλέπουμε από αναπαραστάσεις Φαραώ, τόξευε πάνω από το άρμα. Οι Χετταίοι είχαν αναπτύξει έναν βαρύτερο τύπο άρματος, με τριμελές πλήρωμα, ηνίοχο, τοξότη και βαριά οπλισμένο μαχητή, που όπως τα σύγχρονα τανκς, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για κρούση.

Όπως όλοι οι πολιτισμοί της χάλκινης εποχής, φαίνεται πως το ιππικό δεν είχε εμφανισθεί ακόμα ως όπλο. Οι πρώτοι που μάλλον εισήγαγαν το ιππικό στο πεδίο των μαχών ήταν οι Ασσύριοι, ίσως γύρω στον 8^ο αιώνα π.Χ. Τον αιώνα αυτό, που είναι η εποχή που γράφτηκαν τα ομηρικά έπη, φαίνεται πως ιππικό δεν είχε εμφανισθεί ακόμα στα ελληνικά πεδία μαχών. Ο Όμηρος κάνει γνωστή την χρήση ίππων για χρήση αρμάτων και από τους Μυκηναίους και από τους Τρώες. Ο συνδυασμός

οπλισμού και άρματος των Μυκηναίων ήταν εξαιρετικά δαπανηρός, αν και δεν σώζονται στοιχεία για την αξία τους. Με σχετική ασφάλεια πάντως, μπορούμε να υποστηρίξουμε, πως το οικονομικό κόστος του οπλισμού, ξεχώριζε τους Μυκηναίους αριστοκράτες από το λαό.

Στο πεδίο της μάχης, οι κοινοί στρατιώτες δεν είχαν μεγάλη πιθανότητα να προβάλουν αξιόμαχη αντίσταση εναντίον των αριστοκρατών, όπως άλλωστε και στη μεγαλύτερη διάρκεια του δυτικού Μεσαίωνα. Ήταν βέβαια χρήσιμοι ως μονάδες υποστήριξης, για πολιορκίες, για ανεφοδιασμό κ.λπ. Αλλά τον αποφασιστικό ρόλο στη μάχη είχαν οι ευγενείς, που πολεμούσαν όπως οι μεσαιωνικοί ιππότες, αλλά πεζοί, σε σειρά μονομαχιών, όπως τις περιγράφει ο Όμηρος. Επειδή τα μακριά μυκηναϊκά σπαθιά, τόσο ως θλαστικά, όσο και διατρητικά όπλα, χρειάζονταν χώρο για να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά, οι μάχες δεν πρέπει να γίνονταν με πυκνούς σχηματισμούς μαχητών, όπως αργότερα, αλλά με πιο αραιές και μετά την πρώτη κρούση, όχι καλοσχηματισμένες γραμμές. Η οικονομία και ο πόλεμος υποστηρίζουμε λοιπόν πως χαρακτήριζαν ουσιαστικά την κοινωνική και πολιτική κατάσταση των μυκηναϊκών βασιλείων. Ο βασιλιάς και οι ευγενείς ξεχώριζαν από το λαό, συγκεντρώνοντας την εξουσία στα χέρια τους.

Προς τα τέλη του 13^{ου}, αρχές του 12^{ου} αιώνα π.Χ., ο μυκηναϊκός πολιτισμός καταρρέει, τόσο από εσωτερικά αίτια, όσο και εξωτερικά. Εσωτερικά, σε πολλά από τα κύρια κράτη, εμφανίζονται δυναστικές έριδες που καταλήγουν σε “εμφύλιο” πόλεμο. Έτσι ερμηνεύουμε τους μύθους που έχουν διασωθεί, όπως τη διαμάχη Ετεοκλή – Πολυνίκη (ο Θηβαίος κύκλος, “Επτά επί Θήβας”, “Αντιγόνη” κ.λπ.), τη δολοφονία του Αγαμέμνονα από τον Αίγισθο και την Κλυταιμνήστρα στις Μυκήνες, ή την αμφισβήτηση του Οδυσσέα από τους μνηστήρες και την παραλίγο εμφύλια σύρραξη στο τέλος της “Οδύσσειας”.

Ο εξωτερικός εχθρός, οι οπλισμένοι με σιδερένια όπλα σύμφωνα με το μύθο Δωριείς (που αν αληθεύει, θα τους έκανε ικανούς να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τις μπρούντζινες πανοπλίες των Μυκηναίων) νίκησαν έναν αδυνατισμένα εσωτερικά εχθρό. Ήταν το τέλος του μυκηναϊκού μακροπολιτισμού. Ωστόσο, η καταστροφή του μυκηναϊκού κόσμου έφερε τον σπόρο της δημιουργίας ενός νέου και διαφορετικού πολιτισμού, που θα κατέληγε στην άνθηση της κλασικής εποχής τον 5^ο - 4^ο αιώνα. Τα αίτια αυτής της μετατροπής είναι σύνθετα. Στην συνέχεια, αναλύουμε το πρώτο, την αλλαγή τρόπου μάχης και πολέμου.

Ο πολέμαρχος των Ελλήνων, Αχιλλέας πάνω σε πολεμικό άρμα κάνει τον γύρο του θριάμβου μετά την μονομαχία που οδήγησε στο θάνατο του Έκτορα.

Τη μυκηναϊκή περίοδο στην περιοχή όπου άνθισε ο μυκηναϊκός πολιτισμός (από την Θεσσαλία μέχρι την Κρήτη) υπήρχαν το πολύ 100 βασιλεία³. Ο Η.Μ. Hansen, έχει καταγράψει, κυρίως για την κλασική εποχή, στον ελληνικό χώρο πάνω από 1.000 πόλεις κράτη (από την Ισπανία μέχρι τον Εύξεινο Πόντο) από τις οποίες πάνω από 500 στο χώρο που πριν από την καταστροφή κάλυπτε ο μυκηναϊκός μακροπολιτισμός. Αυτό απλά σήμαινε πως κατά μέσο όρο τη θέση κάθε μυκηναϊκού βασιλείου είχαν διαδεχθεί, αναλογικά, πέντε πολύ μικρότερες, ως μικροσκοπικές πόλεις-κράτη ως προς την εδαφική έκταση και τον πληθυσμό και επακόλουθα ως προς τα οικονομικά μεγέθη (το σημερινό ΑΕΠ). Το πόσο μικρά ήταν ορισμένα από τα κράτη αυτά γίνεται φανερό π.χ. αν αναλογισθούμε πως οι αρχαίες Πλαταιές απέχουν σε ευθεία μόλις 12 χιλιόμετρα από τις Υσίες και εκείνες μόλις 6 από τις Ερυθρές.

Αυτές οι νέες πόλεις - κράτη δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να παράγουν τις ακριβές μυκηναϊκές πανοπλίες. Ένας πρόσθετος λόγος ήταν πως οι εμπορικές

³ Ο Ober σελ 72, αναφέρει μόνο 15. Εμείς υπολογίζουμε περίπου 100 με βάση τον κατάλογο των πλοίων της Ιλιάδας. Πιθανόν ορισμένα βασιλεία να ήταν ημιαυτόνομα πλην όμως υποτελή σε άλλα, όπως η Τίρυνθα στις Μυκήνες. Στην περιοχή της Βοιωτίας υπάρχουν τουλάχιστον 4 μυκηναϊκές ακροπόλεις, Θήβα, Ορχομενός, Λάρυμνα, Γλα. Πρόκειται για ανεξάρτητα βασιλεία, ή υποτελή διοικητικά κέντρα στην Θήβα;

σχέσεις που υπήρχαν στην μινωική και μυκηναϊκή εποχή είχαν διαταραχθεί, με αποτέλεσμα οι εισαγωγές μετάλλων, όπως του χαλκού, στα οποία ο ελλαδικός χώρος δεν ήταν αυτάρκης, (εισαγόταν από Κύπρο και ίσως Ισπανία) είχαν μειωθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό. Επιπλέον, σε μεγάλο βαθμό, η παλιά κοινωνική διαστρωμάτωση με τους βασιλείς, ευγενείς και τον απλό λαό είχαν επίσης καταστραφεί, καθώς και πολλά (ή τα περισσότερα) μυκηναϊκά βασιλικά και αριστοκρατικά γένη είχαν χαθεί κατά την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων. Έτσι δημιουργήθηκε κενό ως προς το θέμα της άμυνας των νέων κρατών. Ο κίνδυνος όμως δεν είχε περάσει. Ο πόλεμος πρέπει να ήταν συνεχής, αν και ίσως σε μικρότερη κλίμακα από ότι π.χ. η τρωική εκστρατεία. Ο εχθρός ήταν συνήθως η γειτονική πόλη - κράτος και το αντικείμενο της διαμάχης κάποιες αμφισβητούμενες περιοχές, όπως π.χ. στην αρχαϊκή εποχή η διαμάχη μεταξύ της Σπάρτης – Τεγέας και μεταξύ της Ερέτριας- Χαλκίδας για το Δηλάντιο πεδίο.

Αναγκαστικά, οι ίδιοι οι κάτοικοι των κρατών - πόλεων έπρεπε να γίνουν υπερασπιστές της πατρίδας τους και η έννοια πατρίδα άρχισε να συνδέεται με κάτι ποιο χειροπιαστό, την ατομική περιουσία, που κύρια, αφορούσε κάποια αγροτική έκταση. Εφόσον υπήρχαν μόνο λίγοι ευγενείς, όχι πια τόσο καλά οπλισμένοι όσο οι προκάτοχοί τους Μυκηναίοι, οι απλοί κάτοικοι έπρεπε να οπλισθούν μόνοι με όποιο τρόπο μπορούσαν. Ο εύκολος και φθηνός τρόπος ήταν να εφοδιασθούν με ξύλινες ασπίδες, καθώς το ξύλο αφθονούσε και μπορούσε να επεξεργασθεί με απλά εργαλεία και απλά όπλα, δόρυ με σιδερένια αιχμή και ίσως ξίφη. Υποθέτουμε ότι στην αρχή τουλάχιστον, η αμυντική θωράκιση θα ήταν ανύπαρκτη για την πλειοψηφία, ή θα περιοριζόταν ίσως σε δερμάτινους θώρακες και ελάχιστους χάλκινους.

Ο Όμηρος περιγράφει αυτές τις απλές ασπίδες, που ονομάζονταν “σάκος”, ως πολύ ελαφριές, και μπορούσαν να κρεμαστούν από μακριά λουρίδα “τελαμώννα”, για να την γυρίζουν στην πλάτη και να προστατεύονται όταν το υποχωρούσαν άτακτα, ένδειξη ότι δεν φορούσαν θώρακες στην πλάτη. Οι σάκοι πιστεύουμε πως αντανakλούν τον οπλισμό του 8^{ου} αιώνα, σε αντίθεση π.χ. με την ασπίδα του Αχιλλέα που περιγράφει επίσης ο Όμηρος και μάλλον αντιστοιχεί στη μυκηναϊκή εποχή. Στους περίπου πέντε αιώνες από την πτώση των Μυκηναίων (12^{ος} π.Χ.) μέχρι την ονομαζόμενη αρχαϊκή εποχή (8^{ος} αιώνας), αργά, ίσως με διακυμάνσεις, αλλά σταθερά μακροχρόνια, ο πληθυσμός αλλά και η οικονομία άρχισαν ξανά να αναπτύσσονται. Το ίδιο και ο οπλισμός.

Οι πρώτες, επίπεδες μάλλον ασπίδες και σανίδες ξύλων μεταβλήθηκαν σταδιακά στις στρογγυλές κοίλες ασπίδες, με μια κεντρική λαβή (πόρπαξ) και μία αντιλαβή για

την παλάμη, με διάμετρο περίπου ένα μέτρο, το “όπλο”, κατεξοχήν χαρακτηριστικά του Έλληνα στρατιώτη, που πήρε το όνομά του από αυτό, ως οπλίτης. Οι “οπλίτες” ενισχύθηκαν σταδιακά με χάλκινους θώρακες που κάλυπταν τον κορμό, με δερμάτινα πτερύγια κάτω από τον θώρακα που κάλυπταν κοιλιά, περικνημίδες και χάλκινα κράνη, κορινθιακού τύπου στην αρχή που προστάτευαν αποτελεσματικά το κεφάλι με μειονέκτημα την περιορισμένη όραση και ακοή.

Ο οπλιτικός οπλισμός (περιληπτικά) περιελάμβανε θώρακα, κράνος, περικνημίδες, ακόντιο, ασπίδα και ξίφος ελληνικού τύπου (φώτο)

Προς τα μέσα του έβδομου αιώνα οι οπλίτες, το πρώτο βαρύ πεζικό στην Ευρώπη σε μεγάλους σχετικά αριθμούς, ήταν το κυρίαρχο αμυντικό μέσο κάθε πόλης-κράτους. Η μεγάλη κοινωνική διαφορά με τους Μυκηναίους, είναι πως εδώ πια δεν

υπήρχε διαχωρισμός οπλισμού μεταξύ αριστοκρατών και πιο απλών μαχητών. Στο πεδίο της μάχης ήταν όλοι περίπου ισοδύναμοι οπλίτες.⁴

Αποψη μάχης μεταξύ δυο φαλαγγών μεταξύ ελληνικών πόλεων-κρατών σε αμφορέα. Το αγγείο εκτίθεται στο μουσείο Staatliche Antikensammlungen του Μονάχου.

Ο νέος οπλισμός απαιτούσε όμως νέα τακτική. Η έλλειψη στην αρχή, αμυντικής θωράκισης, έκανε εξαιρετικά τρωτούς τους μαχητές, κυρίως σε χτυπήματα από τα πλάγια και πίσω. Ο παλιός τρόπος πολέμου, μονομαχίες και άτακτες συρράξεις πρέπει να ήταν ιδιαίτερα δαπανηρός σε ανθρώπινες ζωές. Σταδιακά άρχισαν να εφαρμόζονται άλλες τακτικές, τρόποι παράταξης στα πεδία των μαχών, προσπαθώντας να βρεθούν εκείνες που θα μεγιστοποιούσαν την πιθανότητα επιβίωσης.

Η παράταξη που τελικά επικράτησε ως η βέλτιστη σε αυτή τη διαδικασία ήταν η “φάλαγγα”, που είχε ολοκληρωθεί, όπως μας επιβεβαιώνουν τα αγγεία, στα μέσα του

⁴ Για τις κοινωνικο-πολιτικές πτυχές που συνετέλεσαν στην ανάδειξη της οπλικής φάλαγγας στην αρχαία Ελλάδα (και όχι αλλού) ο αναγνώστης μπορεί να δει και τις πρόσφατες ερμηνείες των Kyriazis, N. *Why ancient Greece?* Athens: Psychogios, 2012 και Lyttkens, C.H. *Economic analysis of institutional change in ancient Greece. Politics, taxation and rational behaviour.* Abingdon: Routledge, 2013 και Κυριαζής, N. & Οικονόμου, E.M. *Δημοκρατία και Οικονομία. Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από την γέννησή της μέχρι σήμερα.* Αθήνα: Ενάλιος.

7^{οο} αιώνα, αλλά είχε ήδη εμφανισθεί έναν αιώνα πριν. Ο Όμηρος, στην Ιλιάδα, αναφέρεται σε δύο διαφορετικά ήδη μάχης: στην πλειοψηφία μονομαχίες ηρώων (Μυκηναίων αριστοκρατών) και μάζας “λαϊκών” πολεμιστών που πολεμούν ανακατεμένοι. Σε μερικές όμως περιπτώσεις, μοιάζει να περιγράφει φάλαγγες οπλιτών, που ήταν ότι θα έβλεπε πραγματικά στη δική του εποχή, τα μέσα του 8^{οο} αιώνα.

Η φάλαγγα θεωρούμε πως επικράτησε σχεδόν με δαρβινικό τρόπο, της “επιβίωσης του ικανότερου” μέσα από διαδικασίες “δοκιμής και σφάλματος”, ως η πιο αποτελεσματική μέθοδος στρατιωτικής τακτικής, μεγιστοποιώντας την πιθανότητα νίκης και επιβίωσης. Ολοκληρώθηκε μάλλον παράλληλα με τη γενίκευση του οπλικού οπλισμού. Στη φάλαγγα, έναν πυκνό σχηματισμό όπου κάθε οπλίτης κάλυπτε ένα μέτρο μετώπου, κάθε οπλίτης κάλυπτε με τη μεγάλη κοίλη ασπίδα του όχι μόνο το δικό του σώμα, αλλά και το δεξί ακάλυπτο του οπλίτη που ήταν παραταγμένος αριστερά του. Η φάλαγγα συνήθως είχε βάθος οκτώ γραμμών. Οι δύο πρώτες γραμμές οπλιτών, σε επαφή με τον εχθρό, χρησιμοποιούσαν τα δόρατα σε πλήγματα με υπερυψωμένο το δεξί χέρι, να προσπαθούν να χτυπήσουν τον εχθρό από ψηλά προς τα κάτω, αν ήταν δυνατόν πάνω από τη δική του ασπίδα. Οι υπόλοιπες έξι σειρές έδιναν συνοχή στη φάλαγγα, αντικαθιστώντας όσους είχαν τραυματισθεί ή σκοτωθεί στις πρώτες γραμμές, και εφαρμόζοντας την τακτική του “ωθισμού”.

Ως προς αυτή, οι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν δώσει διαφορετικές ερμηνείες. Εκείνη του Hanson όπως αποκρυσταλλώνεται μέσα από το σημαντικό του έργο *The Western Way of War* είναι, πως οι πίσω σειρές ακουμπούσαν το μπροστινό τμήμα της ασπίδας στην πλάτη του οπλίτη της μπροστινής τους σειράς και έσπρωχναν, προσπαθώντας με την πίεση αυτή να ωθήσουν εκτός πεδίου μάχης την αντίπαλη φάλαγγα, που έκανε ακριβώς το ίδιο. Αν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή, οι δύο φάλαγγες έμοιαζαν με δυο κριούς που έμπλεκαν τα κέρατά τους και αλληλοσπρώχνονταν.⁵

Οι μάχες φαλαγγών είχαν σχεδόν τελετουργικό χαρακτήρα: οι αντίπαλοι συχνά συμφωνούσαν να συγκρουσθούν σε ένα συγκεκριμένο σημείο, πεδινό για να μπορέσουν να αναπτυχθούν οι φάλαγγες, γιατί σε ανώμαλο πεδίο θα έχαναν τη συνοχή τους. Συνήθως οι φάλαγγες ήταν περίπου αριθμητικά ισοδύναμες, ώστε να έχουν ίδιο μήκος παράταξης και ίδιο βάθος σειρών, γιατί αλλιώς η πιο αδύναμη

⁵ Πλιν του Hanson, V. D. *The Western way of war. Infantry battle in Classical Greece*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 2009 οι Kagan, D. & Viggiano G. F. *Men of bronze: Hoplite warfare in ancient Greece*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2013 παρέχουν μια εκτεταμένη σειρά αναλύσεων για τη λειτουργία της οπλικής φάλαγγας.

φάλαγγα, είτε θα είχε μικρότερο άνοιγμα μετώπου οπότε θα μπορούσε να κυκλωθεί, είτε θα είχε μικρότερο βάθος (λιγότερες σειρές) άρα θα ήταν πιο αδύνατη στον ωθισμό. Η σύγκρουση ήταν εξαιρετικά βίαιη, αλλά συνήθως δεν κρατούσε πολύ ώρα, γιατί οι οπλίτες εξαντλούνταν από το βάρος του οπλισμού και τη ζέστη, καθώς οι μάχες δίνονταν συνήθως άνοιξη μέχρι φθινόπωρο, και συχνότερα καλοκαίρι, όταν είχαν ολοκληρωθεί οι γεωργικές εργασίες.

Ένα δεύτερο στοιχείο οπλισμού, εκτός από την ασπίδα, που οδήγησε στο σχηματισμό της φάλαγγας, ήταν το κορινθιακό κράνος. Πρόσφερε πολύ καλή προστασία σε βάρος του περιορισμού της όρασης και της ακοής. Ο πυκνός σχηματισμός της φάλαγγας ήταν αναγκαίος ακριβώς λόγω αυτού του μειονεκτήματος: ο σχηματισμός επέτρεπε στον οπλίτη να συγκεντρώνει την προσοχή του μόνο μπροστά, χωρίς να είναι αναγκαίο να προσέχει δίπλα και πίσω, που θα ήταν πολύ δύσκολο. Τα παραπάνω δείχνουν τα πλεονεκτήματα αλλά και τους περιορισμούς της φάλαγγας: πολύ ισχυρή επιθετικά, σε κρούση, αλλά δύσχρηστή σε ανώμαλο έδαφος και τακτικά δυσκίνητη. Η αλλαγή μετώπου και ελιγμών ήταν σχεδόν αδύνατη όταν είχε αρχίσει η μάχη.

Η τακτική ευελιξία στο πεδίο των μαχών εμφανίστηκε ξανά στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, με το συνδυασμό ελαφρότερα οπλισμένων τμημάτων (ψιλών) και ιππικού και κορυφώθηκε με τη μακεδονική φάλαγγα των αμυντικά ελαφρότερα οπλισμένων πεζών: τα ανοιχτά στο πρόσωπο κράνη τους πρόσφεραν μικρότερη προστασία (όμως οι μακριές σάρισες κρατούσαν μακριά τα εχθρικά δόρατα) αλλά πολύ καλύτερη αντίληψη μάχης και δυνατότητα ευελιξίας και ανταπόκρισης σε διαταγές.

Οι έννοιες της πόλης και του πολίτη είναι στενά συνδεδεμένες και συγγενικές. Απόρροια αυτών είναι ο “πολίτης της πόλης”, αρχικά με τη γεωγραφική έννοια του κατοίκου, του ανθρώπου που κατοικεί στην πόλη, σε αντίθεση με εκείνον που κατοικεί στην ύπαιθρο, και τέλος, με τη σημερινή έννοια, του ανθρώπου που έχει συγκεκριμένα πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις. Οι περισσότερες πόλεις της αρχαϊκής και κλασικής εποχής ήταν εδαφικά μικρές, τόσο που οι κάτοικοί τους να μένουν και να κοιμούνται εντός της περιτειχισμένης πόλης, να ξεκινούν το πρωί για τα χωράφια τους και να επιστρέφουν το βράδυ πίσω, διανύοντας απόσταση που κατά μέσο όρο δεν υπερέβαινε τα 10 χιλιόμετρα.

Στο κέντρο της πόλης υπήρχε η αγορά, και γύρω της τα δημόσια κτίρια και οι ναοί, που αποτελούσαν τον θρησκευτικό και οικονομικό ομφαλό της πόλης και μετά και

τον πολιτικό. Οι μικρές αποστάσεις, ο μικρός πληθυσμός (η μέση πόλη είχε περίπου 1.000 μέχρι 5.000 ενήλικες άνδρες) και η αγορά, μετέβαλαν τις πόλεις σε “κοινωνίες πρόσωπο με πρόσωπο”, όπου όλοι γνωρίζονταν μεταξύ τους. Υπήρχαν βέβαια και οι λίγες εξαιρέσεις μεγάλων πόλεων τόσο εδαφικά, όσο και πληθυσμιακά, όπου εκτός από την κύρια πόλη υπήρχαν πολίχνες, κώμες και χωριά, όπως η Λακεδαίμων, η Αθήνα και οι Συρακούσες, και κάποια μεγάλα νησιά που σταδιακά οι πόλεις τους ενώθηκαν σε μία, όπως η Ρόδος (ένωση Ιαλυσού, Λίνδου, Καμείρου), η Χίος, η Σάμος, η Λέσβος κ.λπ.

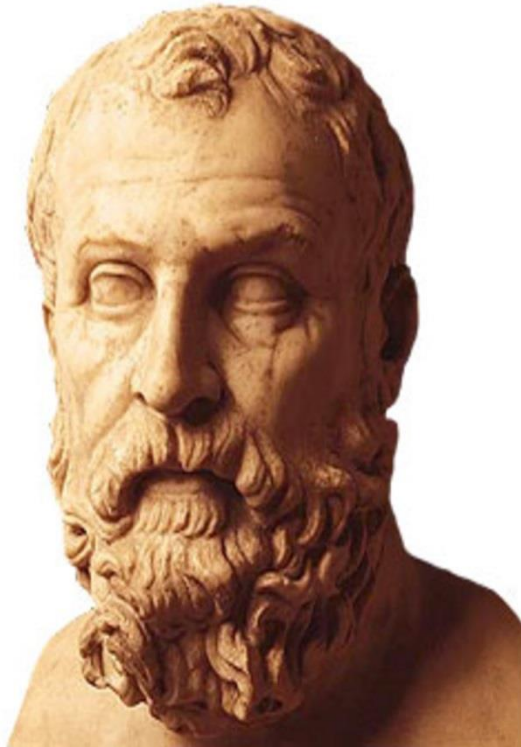
Συνεπώς, μια άλλη πολύ σημαντική εξέλιξη ως επακόλουθο της πτώσης του μυκηναϊκού μακροπολιτισμού ήταν πως η οικονομική δραστηριότητα μετατοπίστηκε από την κεντρικά ελεγχόμενη και κατευθυνόμενη οικονομία των παλατιών προς την ατομική ιδιοκτησία, κυρίως μικρών σχετικών γεωργικών εκτάσεων. Δεν γνωρίζουμε πως ακριβώς έγινε αυτό, ή τους λόγους ανισοκατανομής των γεωργικών κλήρων, όμως γνωρίζουμε πως τέτοια ανισοκατανομή υπήρχε, αλλά ταυτόχρονα υπήρχαν και δικαιώματα ιδιοκτησίας.

Δύο περιπτώσεις είναι οι πιο γνωστές: η θεωρητικά ίση κατανομή των γεωργικών κλήρων στην Σπάρτη μεταξύ των “ίσων” ή “όμοιων” Σπαρτιατών πολιτών, που τους επέτρεπε να εξασφαλίζουν την ελάχιστη συνεισφορά για τα κοινά γεύματα. Η δεύτερη είναι η άνιση κατανομή γης στην Αττική στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, λόγω της ανάγκης των φτωχότερων γεωργών να δανείζονται από τους πλουσίους με υποθήκη και με ύστατο τίμημα, αν ήταν ανάγκη, την ενεχυροποίηση της ίδιας της προσωπικής τους ελευθερίας. Όσοι φτωχοί πολίτες δεν μπορούσαν να ξεπληρώσουν τα δάνειά τους, μεταβάλλονταν σε δούλους. Ο Σόλων έλυσε το πρόβλημα με την περίφημη “σεισάχθεια”, την κατάργηση της δουλείας για χρέη.⁶

Το θέμα που αναλύουμε ωστόσο, και στο οποίο μέχρι τώρα δεν έχει δοθεί αρκετή προσοχή, είναι πως το παραπάνω υποδηλώνει πως ήδη στον 6^ο αιώνα υπήρχαν σαφή δικαιώματα ιδιοκτησίας: οι φτωχότεροι γεωργοί είχαν ιδιοκτησία γης και προφανώς μόνο έτσι μπορούσαν να δανεισθούν. Ακόμα σημαντικότερο και καθόλου αυτονόητο ούτε για τις προηγούμενες περιόδους στην Ελλάδα, αλλά ούτε για καμία ιστορική περίοδο στις ανατολικές χώρες, είναι το γεγονός ότι η δυνατότητα “υποθήκης του σώματος” ως τελευταία εγγύηση προϋπέθετε πως οι γεωργοί αυτοί ήταν ελεύθεροι

⁶ Για τη σεισάχθεια δείτε Πλ. Παρ. Β. Σόλων; Forrest, W.G.. *Η γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: Ο χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής 800 - 400 π.Χ.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 1994 και Dunn, J. *Δημοκρατία, το ταξίδι που δεν τελείωσε: 508 π.Χ. - 1993 μ.Χ.* Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσας, 1997.

και κύριοι του σώματός τους και μόνο έτσι ήταν σε θέση, με την ελεύθερη βούλησή τους (έστω και κάτω από την πίεση της ανάγκης) να συνάψουν “συμβόλαια” δανειοδότησης με τους πλούσιους. Αυτά τα “συμβόλαια” (που δεν ήταν μάλλον γραπτά, ή αν ήταν, δεν έχουν διασωθεί δείγματά τους) είχαν προφανώς νομική ισχύ στην Αττική και ήταν εκτελεστά, αλλιώς το πρόβλημα της “σεισάχθειας” δεν θα είχε προκύψει.

Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα (594 π.Χ.) συνετέλεσαν στην σωτήρια και αναγκαία κοινωνικοοικονομική ανάταξη της πόλης των Αθηνών

Η βασική ριζοσπαστική εξέλιξη που κατέληξε στη φάλαγγα και τον οπλίτη, ήταν πως οι ίδιοι οι ελεύθεροι γεωργοί κυρίως, αναλάμβαναν με δικά τους έξοδα την υπεράσπιση της πόλης-κράτους τους. Η ισχύς μετατοπίστηκε από τους Μυκηναίους ευγενείς αρχικά στις τρεις πρώτες εισοδηματικές τάξεις της Αθήνας, και ανάλογα και σε άλλες πόλεις. Υπολογίζουμε πως στην Αθήνα των αρχών του 5^{ου} αιώνα, αυτές οι τάξεις αποτελούσαν το ένα πέμπτο περίπου του συνόλου των πολιτών. Ταυτόχρονα όμως, οι πολίτες - οπλίτες υπερασπίζονταν όχι μόνο κάποια άυλα ιδανικά, αλλά πολύ συγκεκριμένα ατομικά – περιουσιακά δικαιώματα: υπερασπίζονταν στην κυριολεξία τη γη τους, την περιουσία τους, που δεν ανήκε πια σε κάποιον άνακτα, αυτοκράτορα,

αριστοκράτη, αλλά στους ίδιους. Ήταν ένα αφάνταστα σημαντικό βήμα, μια αναγκαία προϋπόθεση στο δρόμο προς τη δημοκρατία.

Όπως μαρτυρούν και αγγεία που έχουν σωθεί, ο σχηματισμός της φάλαγγας είχε ολοκληρωθεί και γενικευθεί μέχρι τα μέσα του 7^{ου} αιώνα. Όσοι γεωργοί κατείχαν 9 με 13 στρέμματα γης, σύμφωνα με εκτιμήσεις, ήταν αρκετά εύποροι για να χρηματοδοτήσουν τον οπλικό οπλισμό. Την ίδια εποχή είχε ολοκληρωθεί και άλλη μία μεταβολή: ο οπλικός οπλισμός, που είχε ξεκινήσει ως πολύ απλός και εύκολα μπορούσε να κατασκευαστεί από κάθε πολίτη ατομικά, είχε γίνει ιδιαίτερα τεχνικός και εξειδικευμένος. Οι θώρακες, οι περικνημίδες και οι περικεφαλαίες του οπλίτη απαιτούσαν ειδικευμένη γνώση και τεχνολογία στην μεταλλουργία. Το ίδιο και η νέα ασπίδα, το “όπλον”, που χρειαζόταν εξειδικευμένες γνώσεις επεξεργασίας του ξύλου, για να πάρει το κοίλο σχήμα της, συν μεταλλουργικές γνώσεις για την αντιλαβή και τον πόρπακα, και σε ορισμένες περιπτώσεις για να επικαλυφθεί για μεγαλύτερη αντοχή στο εξωτερικό τμήμα της με μπρούντζο. Τα παραπάνω οδήγησαν την παραγωγή του οπλικού οπλισμού, από εντός του οίκου, εκτός. Την παραγωγή αναλάμβανε τώρα η ίδια η αγορά που εμφανίστηκε σε όλες τις πόλεις κράτη. Ιδιώτες τεχνίτες-παραγωγοί εργάζονταν έναντι αμοιβής για να παράγουν τον αναγκαίο οπλικό εξοπλισμό για τους οπλίτες, που πλήρωναν από τις δικά τους εισοδήματα για αυτόν.

Θεωρούμε πως η σχέση προσφοράς-ζήτησης μέσω της αγοράς ενίσχυσε την αγορά και την οικονομία γενικότερα. Ήταν και αυτό μια ελληνική καινοτομία που ολοκληρώθηκε στο τέλος της αρχαϊκής εποχής, Γνωρίζουμε, πως στον 5^ο και 4^ο αιώνα μερικές από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της περιόδου στην Αθήνα ήταν επιχειρήσεις του “αμυντικού τομέα” ή “πολεμικές βιομηχανίες” όπως θα τις ονομάζαμε σήμερα, απασχολώντας δεκάδες προσωπικό, συνήθως δούλους. Κατασκεύαζαν όλα τα όπλα των οπλιτών, ασπίδες, θώρακες, δόρατα, ξίφη. Γνωρίζουμε από την Αθήνα και ονόματα ορισμένων επιχειρηματιών, όπως τον Νικία, τον Κλέωνα και τον πατέρα του Δημοσθένη.

Η τακτική καινοτομία της φάλαγγας είχε όμως και άλλες, πολύ σημαντικές και απρόβλεπτες συνέπειες. Έχουμε προτείνει, για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία από όσο γνωρίζουμε, την προσέγγιση της δημοκρατίας μέσω της θεωρίας της

συμπεριφοράς⁷. Αναλύουμε την φάλαγγα, τις τριήρεις και τους στόλους, ως “μηχανισμούς συνεργασίας και συντονισμού” που δημιουργούν ένα ιδιαίτερο αξιακό περιβάλλον το οποίο με τη σειρά του είναι η βάση και προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός δημοκρατικού μακροπολιτισμού.

Η φάλαγγα απαιτούσε έντονο φυσικό συντονισμό για να παρουσιάζει το αρραγές της μέτωπο και την ισχύ της στην κρούση και τον ωθισμό. Για να το πετύχουν, οι οπλίτες έπρεπε να ασκούνται μαζί, κυρίως τις περιόδους που ήταν ελεύθεροι από τις γεωργικές τους εργασίες, ώστε να βηματίζουν με τον ίδιο ρυθμό και να κάνουν τις απαραίτητες, έστω και περιορισμένες αλλαγές πορείας κατά την προσέγγιση προς τον εχθρό. Για να το πετύχουν, οι Σπαρτιάτες, ως οι πιο επαγγελματίες οπλίτες, χρησιμοποιούσαν αυλούς για να δίνουν το ρυθμό του βαδίσματος και τις αναγκαίες μεταβολές ταχύτητας. Η φάλαγγα απαιτούσε επίσης έντονη συνεργασία μεταξύ των οπλιτών, που έτσι κι αλλιώς αλληλεπικαλύπτονταν με τις ασπίδες τους.

Η νίκη και η επιβίωση εξαρτιόταν από αυτή την επιτυχημένη συνεργασία και τη συνεργασία των απλών οπλιτών με τους αξιωματικούς τους, που πολεμούσαν ως ίσοι μεταξύ ίσων στη φάλαγγα και πολλές φορές σκοτώνονταν στη μάχη, όπως οι Σπαρτιάτες Λεωνίδα, Βρασίδης, Κλεόμβροτος, ο Αθηναίος Κλέων, οι Θηβαίοι Επαμεινώνδας και Πελοπίδης. Ήταν και αυτό κάτι που διαφοροποιούσε τις ελληνικές φάλαγγες από τους ασιατικούς στρατούς: οι ελληνικοί στρατοί οδηγούνταν από το παράδειγμα των στρατηγών τους στην πρώτη γραμμή. Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις αλλά όχι πάντα, (γιατί υπάρχουν τα παραδείγματα του Κύρου του Μέγα και του νεότερου στα Κούναξα και του Μαρδόνιου που σκοτώθηκαν στη μάχη) οι Ασιάτες ηγεμόνες παρακολουθούσαν τις μάχες και τις ναυμαχίες από μακριά, σαν να παρακολουθούσαν θέαμα, όπως ο Ξέρξης από το θρόνο του στις Θερμοπύλες και τη Σαλαμίνα, ή οι διάδοχοί του, που έμεναν μακριά από τα πεδία των μαχών.

Η συνεργασία των οπλιτών στη φάλαγγα, εκτός από τα καθαρά φυσικό στοιχείο, επεκτείνονταν σε ένα, θα το ονομάζαμε, πνευματικό επίπεδο: συνεργασία για την επίτευξη κοινών σκοπών και ιδεωδών, όπως τη σωτηρία και ανεξαρτησία της πόλης τους. Συνδεδεμένο με αυτό ήταν η δημιουργία ενός νέου συστήματος αξιών που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις ελληνικές πόλεις – κράτη. Η πρώτη αξία ήταν η αυτοεκτίμηση. Καθώς οι οπλίτες δοκίμαζαν την ισχύ και αντοχή τους στη φάλαγγα,

⁷ Κυριαζής, Ν. & Οικονόμου, Ε. Μ. *Δημοκρατία και Οικονομία. Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από την γέννησή της μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Ενάλιος.

μια επαναστατική για την εποχή ιδέα, άρχισε να ριζώνει: η ιδέα του κράτους, δεν ενσαρκώνονταν πια από θεϊκούς βασιλείς όπως τους Αιγύπτιους Φαραώ, ή τον αντιβασιλέα του ύψιστου Θεού Αχούρα Μάζδα στη γη, τον Πέρση “Βασιλέα των Βασιλέων”, ούτε καν τους Μυκηναίους άνακτες που έλκουν την καταγωγή τους από θεούς και ημίθεους. Ο ίδιος ο λαός (ο δήμος), ή έστω ένα τμήμα του, οι οπλίτες, ενσάρκωναν το κράτος.

Ως αποτελεσματικός μηχανισμός συνεργασίας και συντονισμού, η φάλαγγα χαρακτηριζόταν από συνοχή, κοινό στόχο και θέληση. Οι οπλίτες, από τον στρατηγό, τους αξιωματικούς μέχρι τους απλούς στρατιώτες, ήταν αλληλοεξαρτώμενοι, ίσοι. Κάθε ένας εμπιστευόταν τη ζωή του στο διπλανό στα δεξιά του, που κάλυπτε το ακάλυπτο πλευρό του με την ασπίδα του, και τον στρατιώτη πίσω του, που κάλυπτε την πλάτη του. Η εξάρτηση και η εμπιστοσύνη που γεννήθηκε και ήταν απαραίτητη στη φάλαγγα, δημιουργούσε ένα γενικό αίσθημα ισότητας. Η φάλαγγα απαιτούσε και μεγάλη πειθαρχία, προϋπόθεση για αποτελεσματική κρούση και συνοχή καθώς και υπακοή στο γενικό σχέδιο και τα παραγγέλματα των στρατηγών.

Η ισότητα στη φάλαγγα οδήγησε, μαζί με κάποιους άλλους παράγοντες, στην ιδέα-αξία της πολιτικής ισότητας και στις δημοκρατικές αξίες της ισονομίας και ισοκρατίας. Η αυτοεκτίμηση και η εμπιστοσύνη έγιναν οι πυλώνες που πάνω τους στηρίχθηκε η αμφισβήτηση των οπλιτών-πολιτών προς άλλες ηγετικές μέχρι τότε τάξεις, βασιλείς, ολιγάρχες και τύραννους. Η πειθαρχία και υπακοή μεταβλήθηκαν στο πολιτικό επίπεδο, σε πειθαρχία και υπακοή στους νόμους (που όλο και περισσότερο ήταν νόμοι αποφασισμένοι και ψηφισμένοι από τους ίδιους) και της πλειοψηφίας.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι η πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων που οδήγησε στις πολλές, κατακερματισμένες πόλεις-κράτη της αρχαϊκή εποχής, ανέδειξε μια νέα μορφή πολεμιστή, του οπλίτη-πολίτη-υπερασπιστή της πατρίδας αλλά και των ατομικών και περιουσιακών δικαιωμάτων. Ήταν μια αναγκαία και ίσως η πιο σημαντική συνθήκη (όχι όμως επαρκής) για την ανάδειξη της δημοκρατίας. Σε επόμενο κείμενο θα αναζητήσουμε τις άλλες συνθήκες που δημιούργησαν τις πρώτες δημοκρατίες στον ελλαδικό χώρο.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Κυριαζής, Ν. & Οικονόμου, Ε. Μ. (2015), *Δημοκρατία και οικονομία. Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από την γέννησή της μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Ενάλιος.

Κυριαζής, Ν. (2014), *Δημοκρατία και πόλεμος. Ιστορίες από την αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Ευρασία.

Κυριαζής, Ν. (2008), *Η ασπίδα των Θερμοπυλών*. Αθήνα: Ιωλκός.

Πλούταρχος, (2008), *Παράλληλοι Βίοι: Σόλων – Ποπλικόλας*. Αθήνα: Ζήτρος.

Dunn, J. (1997), *Δημοκρατία, το ταξίδι που δεν τελείωσε: 508 π.Χ. – 1993 μ.Χ.* Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσας.

Forrest, W. G. (1994), *Η γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: Ο χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής 800 - 400 π.Χ.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

Schumpeter, J. A. (2006), *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση

Hanson, V. D. (2009), *The Western way of war. Infantry battle in Classical Greece*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

Kagan, D. & Viggiano G. F. (2013), *Men of bronze: Hoplite warfare in ancient Greece*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Kyriazis, N. (2012), *Why ancient Greece?* Athens: Psychogios.

Lyttkens, C. H. (2013), *Economic analysis of institutional change in ancient Greece. Politics, taxation and rational behaviour*. Abingdon: Routledge.

Ober, J. (2015), *The rise and the fall of Classical Greece*. Princeton: Princeton UP.

